

Jozef Duysans gevecht met den engel.

Schermtselingen rond het graf van Paul Van Ostaijen

ARMAND VAN NIMMEN

“For all of us there is a twilight zone between history and memory”

E. Hobsbawm¹

Er werden al meer woorden geschreven over leven en werk van Paul Van Ostaijen dan de vroeg gestorven dichter ooit zelf heeft neergepend. Maar behalve enkele specialisten hebben weinig commentatoren aandacht besteed aan de perikelen van het comité dat, drie jaar na de dood van de dichter in een klein Waals dorp, werd opgericht om zijn stoffelijk overschot over te brengen naar zijn geboortestad en een waardig graf te bezorgen. In haar bijdrage hierover meent José Boyens² dat het initiatief voor de herbegrafenis van de dichter genomen werd door de broers Oscar en Floris Jaspers, terwijl Henri-Floris Jaspers³ een belangrijke rol toedeelt aan Gaston Burssens.⁴ In dit artikel gaat de aandacht echter naar de man die, in Jaspers' woorden, de *“spil en stuwkracht”*⁵ was van het comité, namelijk Jozef Duysan.

1. E. Hobsbawm, *The Age of Empire*, New York, 1989, p. 3. De impuls tot het onderzoek dat aan de basis ligt van deze bijdrage over Jozef Duysan werd gegeven door enkele vluchtige ontmoetingen met een mij toen onbekende *“meneer Jozef”* die, in de jaren vijftig, ondergedoken leefde bij mijn oom, een Antwerps fotograaf.
2. José Boyens (°1931) is een kunsthistorica met veelvuldige publicaties in het tijdschrift *Ons Erfdeel*.
3. Henri-Floris Jaspers (°1944), dichter en essayist, is de kleinzoon van de schilder Floris Jaspers. Momenteel is hij redacteur en beheerder van de blog *CDR-Medelingen*.
4. J. Boyens, Het grafmonument van Paul van Ostaijen, in: *De Gids*, jg. 149, 1986, nr. 2, pp. 94-107 en H.-F. Jaspers, Klemmen voor koorddanser, in: *Revolver*, jg. 24, 1997, nr. 2, pp. 3-23.
5. H.-F. Jaspers, Klemmen [...], p. 20.

Jeugdvrienden in roeiboot met (v.r.n.l.): Jozef Duysan, Arthur (Piet) Van den Brande (ook bevriend met Rob Van Roosbroeck), Duysans zuster Maria, Hubert De Witte en Victor Brunclair. [Letterenhuis, Antwerpen]

PROLOOG: MORBUS KOCH BRENGT EEN EINDE AAN JONG LEVEN

Over het gezin dat de loodgieter Hendrik Pieter Van Ostaijen in 1882 in Antwerpen gesticht had door zijn huwelijk met Maria Engelen, hing de doem van de tuberculose. Pieter Floris, hun tweede kind, geboren in 1884, stierf als vijftientigjarige aan de gevolgen van de ziekte in het ouderlijk huis; een goed jaar later werd ook de oudste dochter aangetast. Zij bezweek in 1912, negenentwintig jaar oud, aan dezelfde kwaal. Hoewel hun jongste, Paul, geboren op 22 februari 1896, al tamelijk vroeg blijk gaf van een broze gezondheid, begon de tuberculose zich pas midden 1926 te manifesteren en moesten toen de eerste inspuitingen gegeven worden.⁶

Op zoek naar rust en frisse lucht bracht Van Ostaijen midden 1927 enige tijd door in een hotel in Viersel en later in het kunstenaarsdorp Etikhove.⁷ Deze hotels waren echter eerder zomerresidenties en Van Ostaijens behandelend arts raadde hem aan zijn intrek te nemen in een sanatorium, waar hij onder medisch toezicht zou staan. De keuze viel ten slotte op een klein privésanatorium in het Waalse gehucht Miavoye⁸, gerund door dokter Léon Bérard, een Luxemburgse longspecialist. Op 6 september 1927 werd de dichter in Antwerpen naar de trein gebracht door Floris Jaspers en Tine, echtgenote van de componist Jan Baptist Ceulemans.⁹

Hoewel Van Ostaijen, zoals vele tbc-lijders, bleef hopen op spoedige beter-schap, literaire plannen smeedde, boeken verslond en recenseerde en aanstalten maakte om naar Antwerpen terug te keren, zag dr. Bérard de toestand somber tegemoet. Hij wist onmiddellijk dat het erg gesteld was met de dichter, liet hem eerst onbehandeld maar ging ten slotte "*en désespoir de cause*"¹⁰ over tot het uitvoeren van een pneumothorax – het tijdelijk buiten gebruik stellen van een long. Niets mocht echter baten. Op zondag 18 maart 1928, toen een helpster het ontbijt naar de kamer bracht, trof ze de dichter dood op zijn bed.

Vader Van Ostaijen was diezelfde dag in Anthée aangekomen (waarschijnlijk in de hoop zijn zoon af te halen) en op dinsdag rond drie uur werd Paul Van Ostaijen begraven in het afgelegen Waals dorp. Zijn vader, een 75-jarige, was kennelijk totaal overstuurd door de gebeurtenissen – dit was nu het derde kind dat hij verloor aan de ziekte – en kon zich bovendien de kosten voor het vervoer van

6. Deze en andere gegevens over het leven van de dichter zijn meestal ontleend aan Gerrit Borgers' onontbeerlijk werk, *Paul van Ostaijen – Een documentatie*, Amsterdam, 1996, 2dln., (2de druk).
7. Zie hierover: H.-F. Jaspers, Paul van Ostaijen & kliniek Derscheid te Waterloo, in: *CDR-Mededeelingen*, 10 juli 2008 (beschikbaar op het internet onder: mededelingen.over-blog.com).
8. Miavoye was een gehucht behorend tot de gemeente Anthée, zie hierover: M.E. Tralbaut, Paul van Ostaijen te Miavoye-Anthée, in: *De Autotoerist*, jg. 9, 1956, nr. 4, pp. 305-311. Anthée maakt nu deel uit van de gemeente Onhaye.
9. Jan Baptist Ceulemans (1887-1938), een nu welhaast totaal vergeten Antwerps musicus, stond vooral bekend als toondichter van kinderliederen.
10. Brief van dr. Bérard, 4 april 1928 geciteerd in: G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 1124.

het stoffelijk overschot moeilijk veroorloven.¹¹ Het is zelfs onwaarschijnlijk dat hij de begrafenis bijwoonde: alleen enkele dorpsbewoners waren aanwezig, zowel als de uit Antwerpen overgekomen Gaston Burssens¹² en Jan Melis¹³. Op dezelfde dag publiceerde Herman Vos een *In Memoriam* op de titelzijde van zijn dagblad *De Schelde*.¹⁴

Wanneer de 'tering' iemand van grotere welstand trof en opname in een sanatorium noodzakelijk bleek, werd niet zozeer gedacht aan een instelling in België, maar veeleer aan een van de vele kuuroorden in Zwitserland. Dit gebeurde in het geval van Maria Rومان, het meisje dat Jan-Albert Goris (de latere schrijver Marnix Gijzen) in 1918 had leren kennen en op wie hij verliefd was geworden.¹⁵ Hun relatie duurde vele jaren, onderbroken door de lange studies van de jongeman en overschaduwd door de wankele gezondheid van zijn verloofde.

Toen 'Mity' in 1924, als 23-jarige, de symptomen van tuberculose vertoonde, bracht ze eerst meer dan een jaar door in het sanatorium Lizzie Marsilly in Westmalle, maar uiteindelijk bleek een verblijf in Zwitserland raadzaam. Haar vader, onderwijzer, stuurde Maria in januari 1927 naar Leysin, een kleine stad in de buurt van het meer van Genève. In tegenstelling tot Paul Van Ostaijen, sprak Maria hier onverbloemd over het feit dat haar dagen geteld waren. Op 28 juni 1927 schreef ze aan Goris: "*Ik denk dat ik nu vlak voor de grote poort sta.*"¹⁶

Maria Rومان stond in contact met de vriendenkring van Jan-Albert. Zo komt het dat, toen haar verloofde zich begin 1926 in Londen bevond voor postdoctorale opzoeken en brieven wilde zenden naar Rob Van Roosbroeck¹⁷ en Oscar De Smedt¹⁸, hij aan Maria vroeg ze te bezorgen. Deze was toen echter al bedlegerig en stuurde de brieven met de normale post verder door naar de bestemmingen.¹⁹ Zo maakte Maria in Leysin ook kennis met Jozef Duysan – een andere intimus van Jan-Albert – die er enkele tijd doorbracht. De twee zieken hadden blijkbaar goed

11. Zes maanden later zou Hendrik Van Ostaijens nog enig overlevende zoon Stan, geboren in 1887, sterven aan dezelfde ziekte.
12. Gaston Burssens (1896-1965) gaf een gedetailleerde beschrijving van de begrafenis: Bij Paul Van Ostaijen's Uitvaart, in: *De Schelde*, 22 maart 1928. Zie ook: G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 1039.
13. Jan Melis, zoon van de stadssecretaris Hubert Melis, was een vriend van Van Ostaijen uit de atheneumjaren en een trouwe kroeggezel in het café Hulstkamp.
14. *De Schelde*, 20 maart 1928.
15. Maria Rومان werd geboren op 2 februari 1901 in Nieuwkerken in het Waasland. Over haar eerste ontmoeting met Jan-Albert Goris zie: M. Gijzen & R. Goris, *Grafzuil voor Agnes*, Antwerpen, 1979, p. 21.
16. M. Gijzen & R. Goris, *Grafzuil [...]*, p. 26.
17. Voor een beknopte biografie van de historicus-journalist, zie: A. Van Nimmen, *Roosbroeck, Rob van*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 19, Brussel, 2009, kol. 795-811.
18. De als historicus gevormde Oscar De Smedt (1896-1983) was, al sinds het ontstaan van de Frontpartij, nauw bevriend met zowel Van Roosbroeck als met Duysan.
19. De door Maria Rومان geschreven voetnoot op een brief van Goris aan Van Roosbroeck is te vinden in het ADVN, in het archief Van Roosbroeck als aanhangsel aan een brief van Van Roosbroeck aan Goris, 20 maart 1975. Antwerpen, ADVN, BE ADVN AC472, archief Robert Van Roosbroeck.

met elkaar kunnen opschieten, want op 20 juni 1928 stuurde Maria een uitvoerige brief naar Duysan waarin ze o.a. schreef:

*“Beste Jef en Reentje,
Mag ik zo vrij zijn U beiden ineens te noemen? Ik hoorde zoveel liefs over Reentje dat ze me als heel vertrouwd voorkomt (...)
(...) Voor 't ogenblik brokkel ik heel langzaam af, maar er is misschien heel weinig nodig om 't scheepje te doen kantelen. (...) Zolang m'n kurken ziel bovendrijft voel ik me nog de baas.
(...) En nu, m'n beste maatjes, voor vandaag ade. Maak U geen zorg om m'n gemoedstoestand, die is helder en goed. (...) Met alle mogelijke liefs voor U beiden.
Uw Mity”²⁰*

Twee weken later, op 7 juli, overleed Maria Rooman in Leysin. Jan-Albert Goris, zijn broer René en Maria's oudste zuster vertrokken diezelfde dag naar het Zwitserse oord en op 13 juli werd de overledene ter aarde besteld op het Sint-Fredegandus kerkhof in Deurne. Terwijl Maria Rooman begraven lag onder een arduinen steen, in de buurt van haar familie en vrienden, lag Paul Van Ostaijen onder een houten kruis, in een afgelegen Waals dorp.

EERSTE WURGGREPEN (MEI-OKTOBER 1931)

Hoewel na de dood van Van Ostaijen enkele van zijn vrienden de idee geopperd hadden dat het lichamenlijk overschot van de dichter in Antwerpen thuishoorde²¹, nam Jozef Duysan drie jaar later zich voor dit te verwezenlijken. Als eerste stap hiertoe bezocht hij de begraafplaats in Anthée. Hij, een nog tamelijk jonge man en onbekend bij de Antwerpse elite, had het lef Jozef Muls, sinds 1926 conservator van het Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen, gevestigd auteur van een vijftiental publicaties over Vlaamse kunst en als ex-hoofdredacteur van het tijdschrift *Vlaamsche Arbeid* een van de eerste promotors van Van Ostaijen, hierover op straat aan te spreken.²² Kort na hun ontmoeting stuurde Duysan op zondag 24 mei 1931 de volgende brief aan de conservator:

20. Deze brief werd enkele weken na het overlijden van Maria Rooman door Jozef Duysan overhandigd aan René Goris, de broer van Marnix Gijsen, en integraal opgenomen in: M. Gijsen & R. Goris, *Grafzuil [...]*, pp. 29-38. Het origineel bevindt zich in het Maria Rooman archief, Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, R 69.
21. *Het Laatste Nieuws*, 23 maart 1928.
22. Jozef Muls (1882-1961), advocaat en kunsthistoricus, had sinds 1923 bijdragen van Van Ostaijen opgenomen in het tijdschrift *Vlaamsche Arbeid* waarvan hij redactiesecretaris was. In 1928, na het overlijden van de dichter, werd een speciaal herdenkingsnummer van *Vlaamsche Arbeid* aan hem gewijd met o.a. een *In memoriam* door Brunclair. Zie hierover: H.-F. Jaspers, Paul van Ostaijen en Jozef Muls: enkele nieuwe gegevens, in: *CDR-Mededelingen*, 1 augustus 2008.

Paul Van Ostaijens graf in Miavoye-Anthée.
Foto genomen door Jozef Duysan in mei 1931.
[Letterenhuis, Antwerpen]

“Waarde Heer Muls,

Ik ben de heer met wien u gesproken hebt voor eenige dagen in het station te Antwerpen. De inlichtingen die u mij toen over het graf van P. van Ostajen gegeven hebt zijn mij werkelijk van dienst geweest.²³ Ik dank u dus daarvoor.

Waarschijnlijk weet u dat Miavoye geen kerkhof heeft: v. O. ligt begraven in Anthée. Ik nam een paar foto'tjes: het regende echter en het was een donkere dag.”²⁴

Duysan vroeg zich af of *“het lijk van die arme v.O. niet naar Antwerpen zou kunnen overgebracht worden”* en informeerde waar en wanneer hij Muls zou kunnen ontmoeten om hier verder over te praten. Hij specificeerde dat hij, vanwege werkverplichtingen, gedurende de week pas na vijf uur beschikbaar was.²⁵

Wie was die man die zich veroorloofde een vreemde hierover aan te spreken en waarom had hij interesse voor Paul Van Ostajen? Weinig is bekend over Jozef Duysan. Hij werd geboren in Antwerpen op 4 december 1900 als zoon van de 22-jarige arbeider Laurentius Duysan en zijn echtgenote Maria Paulina Baeck, beide woonachtig in de Deurnestraat 49.²⁶ Voorts weten we dat hij als tiener bevriend was met jonge intellectuele flaminganten en activisten, zoals Victor Brunclair²⁷, Ger Schmook en Rob Van Roosbroeck.²⁸

23. Over welke inlichtingen het hier precies gaat, is niet duidelijk, maar alles wijst erop dat Duysan kort na dit gesprek naar Miavoye-Anthée ging.
24. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, O 3945/P. Een foto van Van Ostaijens graf genomen door Duysan werd door Muls geschonken aan het AMVC-Letterenhuis en bevindt zich daar in het Paul Van Ostajen archief.
25. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 24 mei 1931.
26. Antwerpen, Stadsarchief, MA-BS-A #592, nr. 7447: Geboorteakte; informatie meegedeeld door Werner Pottier.
27. Voor een recente studie over het leven en werk van de dichter/essayist Victor Brunclair zie: D. Vandenbroucke: *Dansen op een vulkaan. Victor J. Brunclair als representant van de activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren (1899-1944)*, onuitgegeven proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012.
28. Bij gebrek aan een Duysan privaat archief, zijn we voor informatie over zijn leven en zijn politiek engagement aangewezen op de getuigenissen van tijdgenoten of op publieke archieven.

Met deze laatste nam hij al onmiddellijk na het einde van de Eerste Wereldoorlog deel aan geheime vergaderingen waar in kleine kring overlegd werd hoe het activisme kon voortgezet worden. Daar kwam hij ook in contact met Oscar De Smedt en met Frans (Sus) Van Gelder, een van de vier studenten aan de vernederlandsche universiteit van Gent die tijdens de oorlog aangehouden werden voor het illegaal aanplakken van activistische strooibiljetten.²⁹ Op 4 december 1925 zou Duysan trouwens in het huwelijk treden met Irene Van de Ven³⁰, van wie de zuster Carine getrouwd was met Van Gelder.³¹

De aantrekkingskracht van Van Ostaijen op Duysan dateerde uit die activistische tijd. Als jonge man was hij op 19 oktober 1918, een maand voor de Duitse capitulatie, aanwezig op het 2de jeugdcongres gehouden in Antwerpen onder impuls van Lode Craeybeckx. Paul Van Ostaijen, rijzende ster aan het firmament van de Antwerpse jeugd en uitgesproken flamingant, gaf er een rede over het thema 'Nieuwe zending', waarin hij de rol van de jeugd uitstippelde bij het opbouwen van een modern nationalisme. Duysan was erdoor gefascineerd.³² Of hij de dichter ooit persoonlijk heeft ontmoet, is niet bekend. Wel staat het vast dat ze gemeenschappelijke vrienden en kennissen hadden. Ook blijkt dat de dichter af en toe ging pokers bij Duysans zuster Charlotte.³³

Toch was het niet enkel aan Van Ostaijen dat Duysan aandacht besteedde: hij had interesse voor dichtkunst in het algemeen en vooral voor haar moderne stromingen en Vlaamsgezinde aspecten. Zo berichtte *De Goedendag* in midden 1918 dat "*de buitenstander, makker Duysan*" aan een vergadering van de Vlaamsche Bond een volledig onbekend jong talent had voorgesteld en ingeleid.³⁴ En het jaar daarop stuurde hij een vernietigende kritiek naar zijn tijdgenoot de latere dichter Geert Pynenburg over diens vroeg dichtwerk.

29. Over Frans Van Gelder (1898-1966) zie: L. Vandeweyer, *Gelder, Frans van*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielt, 1998, dl. 2, pp. 1244-1245 en D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, Gent, 1991, p. 154.
30. Schmook, de onuitputtelijke bron voor het Antwerpen uit die tijd, beschreef Irene Van de Ven als "*het gezellige kind, hoogrood van haren, dat geen problemen leek te hebben, kwam en verdween, praatte en gekscheerde*"; in: G. Schmook, *Stap voor stap langs kronkelwegen. Gedenkschriften*, Antwerpen-Amsterdam, 1976, p. 594.
31. Informatie meegedeeld aan auteur door de familie Hugo Van der Hallen.
32. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Burssens, 17 januari 1932.
33. H.-F. Jaspers, *Klemmen [...]*, p. 21. Charlotte Duysan was gehuwd met Edgard Mertens, ook een persoonlijke vriend van Victor Brunclair.
34. De Vlaamsche Bond was een in het Antwerps Atheneum gebaseerde afdeling van de vereniging Jong Vlaanderen. Duysan stelde er een jonge dichter voor onder de naam van Goor uit den Burght, waarschijnlijk een pseudoniem; zie: *De Goedendag*, jg. 24, 1918, nr. 5. Herman Van den Reek sprak tijdens diezelfde avond over zijn reis naar Transvaal. Ik ben Dieter Vandenbroucke dankbaar voor zijn verwijzing naar die bron.

“Geert,

Die verzen die je mij gaf zijn niks waard, niks, geen lorretje. Die ‘verzen’ die je mij gaf zijn een gruwel voor wat ik dichtkunst weet.

(...) zie Geert, als je zult ingezien hebben dat ‘n mensch-zonder-‘verzen’ toch ook wel ‘ns ‘n waarlijk diep voelend en breeddenkend mensch kan zijn, al zit hij dan op ‘n gewoon (geen administratie) maar ‘n gewoon bureau-krukje of al brengt hij maar als gewoon arbeider zijn deel aan de gemeenschap, (...) dan Geert, mag, nee moet je opnieuw verzen schrijven, die zingen zullen van je echt, waarachtig diep door voeld [sic] ‘lief en leed’. En dan voorspel ik je een groot succes.

Je Jef”³⁵

Deze uiterst negatieve woorden, komende van een ‘leek’ zullen de vier jaar oudere dichter wel erg hebben gekwetst. Pynenburg moet er zich over beklaagd hebben bij zijn vriend, want negen dagen later stuurde Duysan hem al een tweede brief, waarin hij zegde geen woord terug te trekken, maar Pynenburg aanspoorde zijn eigen stem te vinden. “Lees ‘Gebed om Reinheid’.³⁶ (...) Blijf steeds u-zelf Geert! Geniet de vreugd van het leven. (...) Weet, wees er van bewust dat je alleen bent en leef je leven uit, heel en gansch, en met dat eene bewustzijn.”³⁷ Met deze existentiële raad eindigt Duysans schrijven aan de jonge dichter.

Duysan zelf had ondertussen onderricht gevolgd aan de Lagere Hoofdschool Nr. 2 voor Jongens, een van de Antwerpse handelsscholen waar jongelui werden voorbereid op een loopbaan als bediende, en had er zijn studies beëindigd in 1915.³⁸ Toch is het duidelijk dat hij grotere ambities had. Op achttienjarige leeftijd, bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, poogde hij door bemiddeling van de Raad van Vlaanderen, een loopbaan als ambtenaar los te krijgen.³⁹ Daar was echter niets van terechtgekomen. Na de oorlog werd hij actief in de jeugdfractie

35. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Pynenburg, 5 juli 1919. Geert Pynenburg (1896-1980) was, als activist, een groot bewonderaar van Borms. In 1919 lanceerde hij met Marc Edo Tralbaut het kortdurend blad *Staatsgevaarlijk* en twee jaren later stichtte hij samen met Fernand Berckelaers het literaire tijdschrift *Het Overzicht*. Na een tijd lang zijn kost verdiend te hebben als zakenman, wijdde hij zich ten slotte uitsluitend aan literatuur en sociale vraagstukken. Zie: M. Van der Aa, *Pynenburg, Geert*, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 20, kol. 656-666. Misschien slaat Duysans kritiek op Pynenburgs in 1918 verschenen verzenbundel *Zelfverloeking*.
36. *Gebed um Reinheit* is een gedicht van Franz Werfel waarvan de Nederlandse vertaling door Oscar De Smedt verscheen in *De Goedendag*, jg. 23, 1916-17, pp. 109-110
37. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Pynenburg, 14 juli 1919.
38. In 1915 beëindigde Duysan het tweede en laatste jaar van de Lagere Hoofdschool en behaalde een getuigschrift van tweede graad, met 829 punten op 1050; hij was dus zeker geen uitblinker. Zie: Stad Antwerpen, Lagere Hoofdscholen, Behaalde getuigschriften, 31 juli 1915 (mij beschikbaar gesteld, met de hulp van Werner Pottier van het Stadsarchief Antwerpen, door de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde).
39. L. Vandeweyer, De oprichting van Het Vlaamsche Front te Antwerpen. Een getuigenis van Rob Van Roosbroeck, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 68, 2009, nr. 3, p. 271.

van de Frontpartij. Daar stond hij in verbinding niet alleen met Pynenburg, maar ook met andere tijdgenoten uit literaire en culturele kringen, zoals de literator/criticus Fernand Berckelaers⁴⁰ en de schilder Mon Van Dooren.⁴¹ Van deze laatste zou hij later trouwens een werk in zijn bezit hebben.⁴² Ook bleef Duysan interesse koesteren voor literatuur: in 1921 gaf hij voor de Vlaamsche Bond een voordracht over het werk van Geerten Gossaert, pseudoniem van Frederik Carel Gerretson, waarvan de in 1911 verschenen gedichtenbundel *Experimenten* enig ophef had gemaakt.⁴³ Voor Duysan en zijn vriendenkring gingen activisme en vernieuwing in de kunst immers hand in hand. Hoe hij in die tijd zijn brood verdiende, is niet duidelijk maar, na heel wat zoeken⁴⁴, had Duysan uiteindelijk werk gevonden als dienstoverste bij de boekhoudkundige afdeling van General Motors. Daar was hij dus tewerkgesteld, toen hij Muls aansprak en hem nadien zijn eerste brief verzond.

Aangezien er twaalf dagen later nog geen antwoord gekomen was op die brief, stuurde Duysan, ongeduldig van natuur en wars van elk protocol, een beleefde herinneringsnota naar de conservator, deze keer geadresseerd aan zijn privéadres in Capellenbosch⁴⁵: "*Er bestaat belangstelling, er werd mij steun beloofd. Maar eerst en vooral wil ik u spreken*", insisterde hij.⁴⁶ Hierop kwam wel een reactie en van dan af begonnen de zaken op gang te komen. Op 10 juni 1931 verscheen in *De Schelde* een brief van Duysan waarin hij verslag uitbracht van zijn bezoek aan het kerkhof van Anthée en de openbare opinie attent maakte op het feit dat een van Vlaanderens meest prominente dichters nog steeds begraven lag op een verwaarloosde plek in Wallonië. "*Het gras schiet welig op en kontrasteert met het klare geel der vele boterbloemen*", schreef hij. "*Er groeit wat bitterheid, die slechts de ingewijden begrijpen: Van Ostaijen's graf één met den omringenden braakgrond...*"⁴⁷ In hetzelfde nummer publiceerde de voormalige activist Hugo van den Broeck⁴⁸

40. Fernand Berckelaers (1901-1999), later bekend onder het pseudoniem Michel Seuphor, was aanwezig bij de Guldensporenviering op 12 juli 1920 tijdens welke Herman Van den Reeck dodelijk verwond werd en zichzelf licht gewond geraakte door een sabelhouw. (Informatie meegedeeld door Duysan aan auteur en later beschreven door Berckelaers in zijn interview met Joos Florquin in *Ten huize van...*, 4de reeks, Leuven, 1968, pp. 161-163).
41. Edmond Van Dooren (1896-1965) zou een aantal kaftillustraties ontwerpen waaronder dit voor Victor Brunclairs roman *De monnik in het Westen*. Over zijn band met de Frontpartij, zie de brief van Van Roosbroeck aan Elias, 19 juni 1967. Antwerpen, ADVN, BE ADVN AC472, archief Robert Van Roosbroeck.
42. W. Van den Aker, *Edmond Van Dooren: kunstschilder*, Antwerpen, 1930, p. 71.
43. *De Goedendag*, jg. 27, 15 oktober 1921, p. 23. D. Vandenbroucke heeft me hierop attent gemaakt.
44. O.a. bij de firma De Beukelaer. Zie: M. Gijsen & R. Goris, *Grafzuil [...]*, p. 30.
45. Dit was de toenmalige spelling van Kapellenbos bij Antwerpen.
46. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 3 juni 1931.
47. Het graf van Paul van Ostaijen, in: *De Schelde*, 10 juni 1931. De foto van het houten kruis op Van Ostaijens graf afgedrukt bij dit artikel is dezelfde als die welke Duysan voordien aan Muls verstuurd had (zie voetnoot 24).
48. Hugo Van den Broeck (1891-1960), activistisch journalist, vluchtte na WO I voor korte tijd naar Ber-

onder het pseudoniem Spectator een artikel waarin hij herinneringen opriep over zijn kortstondige kennismaking met Van Ostaijen in Berlijn en waarin hij schreef: *“Laten we hopen dat de bittere klacht van J.D. over de grote tekortkoming van het jonge Vlaanderen tegenover Van Ostayen weerklank moge vinden.”*⁴⁹

Op 27 juni vond een eerste informele vergadering plaats van de voornaamste geïnteresseerden: Muls, Floris Jespers⁵⁰ en Duysan. Deze laatste werd aangesteld als secretaris, René Victor⁵¹ als ondervoorzitter en Eugene De Bock⁵² als penningmeester van een inrichtend comité. Op 1 juli werd een circulaire verstuurd naar een aantal vrienden van de dichter om hen in te lijven in het project. Ook werd enkele prominenten gevraagd toe te treden tot een erecomité, hoofdzakelijk met de (niet expliciet vermelde) bedoeling geld in te zamelen voor het bekostigen van de lijkoverbrenging en het bestellen van een grafmonument bij Oscar Jespers, een van de intieme vrienden van de dichter. In blind optimisme vermeldde het rondschrijven dat de onthulling van het graf zou plaatsvinden *“op een zondag van October”*.⁵³ Toch geraakte de zaak onmiddellijk in het slop.

Vele geadresseerden van de circulaire reageerden er niet eens op of gaven lucht aan hun ergernis over de keuze van sommige geselecteerde personen.⁵⁴ Hoewel uitgenodigd, vertikte Gaston Burssens het zelfs te verschijnen op de eerste formele vergadering van de organisatoren, vermoedelijk vanwege de vermelding van August Vermeylen als lid van het erecomité.⁵⁵ Duysan stuurde hem hierop een verbolgen brief, waarin hij poogde Burssens ervan te overtuigen dat Vermeylen ten

lijn waar hij Van Ostaijen leerde kennen. Later vestigde hij zich in Nederland van waaruit hij geregeld bijdragen leverde, eerst aan *De Ploeg*, nadien aan *De Schelde*. In het jaar 1931 zou hij, na mislukte onderhandelingen met Gerretson als mogelijke redacteur van *De Schelde*, benoemd worden tot hoofdredacteur van het Nederlandse dagblad *Limburger Koerier*; zie S. Van Clemen, Het beheer van het dagblad 'De Schelde' (1929-1933), in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 58, 1999, nr. 4, p. 236.

49. Spectator, Paul Van Ostayen's graf. Een dringende plicht, in: *De Schelde*, 10 juni 1931.
50. Aan deze eerste informele vergadering nam de kunstschilder Floris Jespers (1889-1965) deel. Later zou ook zijn broer, de beeldhouwer Oscar Jespers (1887-1970) lid worden van het inrichtend comité.
51. De advocaat en jurist René Victor (1897-1984) was, sinds hun gemeenschappelijke studietijd aan het Antwerps Atheneum, een van Van Ostaijens intiemste vrienden.
52. Eugene De Bock (1889-1981), stichter van de uitgeverij De Sikkel, lanceerde in 1920 het tijdschrift *Ruimte* waaraan Wies Moens, Marnix Gijsen, Brunclair en Paul Van Ostaijen zouden meewerken.
53. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, O 3946. De circulaire bevindt zich in het PvO-Comité archief.
54. De Nederlandse dichter Eddy du Perron liet door bemiddeling van Burssens weten dat hij zijn naam geschrapt wenste te zien van de lijst der geïnteresseerden omdat hij niet akkoord ging met de keuze van de personen aan wie de circulaire werd gestuurd. Zie Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, B 973: Brief van Burssens aan Muls, 13 juli 1931.
55. Brunclair en Burssens hadden Vermeylen heftig aangeklaagd als arrivist toen hij, bij zijn aantrede als rector van de vernederlandsde universiteit van Gent in 1930, toeliet dat voor de *Leeuw van Vlaanderen* ook de *Brabançonne* aangeheven werd. Zie hierover: R. Mantels & H. Vandevoorde, *Maar wat een wespennest! Het rectoraat van August Vermeylen en de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Gent, 2010, p. 23.

slotte zijn *“onzuiver inzicht”*⁵⁶ zou inzien: *“Wij moeten Vermeylen die kans gunnen. En wij moeten P.v.O.'s kans waarnemen.”*⁵⁷ Burssens zou zich niet laten overtuigen⁵⁸ en werd in het inrichtend comité vervangen door de schilder Paul Joostens, vriend van Van Ostaijen⁵⁹ en ook een kennis van Duysan.⁶⁰ Ook de samenstelling van het erecomité werd meermaals gewijzigd. Zo weigerde Huysmans erin vernoemd te worden indien Wies Moens er deel zou van maken en Marnix Gijsen aanvaardde de uitnodiging enkel op voorwaarde dat zowel Brunclair als Paul Verbruggen⁶¹ ook werden uitgenodigd.⁶²

Duysan stoorde zich niet aan dit gebrek aan enthousiasme en gekibbel. Hij begon te onderhandelen met Oscar Jespers over het ontwerp en ging in principe akkoord met diens voorstel dat het grafmonument een engel zou afbeelden.⁶³ Tevens contacteerde Duysan een begrafenisondernemer en stelde hij vast dat vader Van Ostaijen bereid was de kosten te dragen voor de lijkoverbrenging. Voor initiatieven door hogere instanties, zoals het aanvragen van een stuk grond op het Schoonselhof, bleef de dienstoverste bij General Motors echter aangewezen op de tussenkomst van Jozef Muls. Deze roerde zich niet en de tijd drong. Op 15 oktober stuurde Duysan het volgende bitse telegram naar de conservator op zijn bureau in het Museum voor Schone Kunsten:

*“Uw maandenlang stilzwygen onverklaarbaar stop zoudt my verplichten uw bericht of onbeantwoorde brieven ontvangen stop verontschuldigd indien eerbiedig terugroep tot verantwoordelykheid voorzitter inrichtend comite stop herinner plichtigheid uw verlangen vastgesteld october 1931 stop toestand dwingt my houding aannemen
Duysan Delinstr 40”*⁶⁴

56. Duysan verwijst hier naar de negatieve houding van Vermeylen tegenover de activisten.
 57. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Burssens, 25 juli 1931.
 58. Het meningsverschil tussen Burssens en het comité moet wel zwaar gewogen hebben voor Muls: hij en Burssens waren immers sinds hun eerste ontmoeting in 1928 intieme vrienden. Zie: H.-F. Jespers, Paul Van Ostaijen en Jozef Muls: enkele nieuwe gegevens [...].
 59. Ondanks scherpe onenigheden met Van Ostaijen in 1920 in verband met de lancering van het geplande tijdschrift *Sienjaal*, was Joostens een van de weinigen die de dichter in Antwerpen verwelkomden op de dag van zijn terugkeer uit Berlijn. Zie: M. Reynebeau, *Dichter in Berlijn*, Groot-Bijgaarden, 1995, p. 218.
 60. We weten met stelligheid dat Duysan de schilder ontmoette op zondag 15 november 1931 bij diens tentoonstelling in de Antwerpse galerie van de bekende kunsthandelaar Sam Hartveld. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 15 november 1931 (Duysan spelt hier de naam verkeerdelijk als Hartvelt).
 61. Paul Verbruggen (1891-1966) had, zoals Marnix Gijsen en Brunclair, gepubliceerd in het literaire tijdschrift *Ruimte*.
 62. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, M 896: Brieven van Muls aan Duysan, 10 juli en 16 oktober 1931.
 63. Volgens Boyens gaf Muls oorspronkelijk de voorkeur aan een kruis. Zie J. Boyens, Het grafmonument [...], p. 100.
 64. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Telegram van Duysan aan Muls, 15 oktober 1931.

EERSTE PUNTEN GESCOORD (NOVEMBER 1931-MAART 1932)

Men kan zich goed voorstellen dat Jozef Muls niet opgetogen geweest moet zijn over deze onfatsoenlijke manier van handelen van Duysan. De dienstoverste van General Motors had hem echter al eerder verwittigd dat “*formalisme en Jozef D. nooit vrienden geweest [zijn]*”.⁶⁵ De conservator repliceerde de volgende dag droogjes dat hij over het algemeen geen telegrammen nodig had om zijn verantwoordelijkheid te kennen⁶⁶; maar Muls had tenslotte weinig keuze: het was die aanmatigende Duysan menens en hij scheen wel vorderingen te maken met het project. De deadline van oktober was nu echter wel duidelijk een illusie geworden. Aangezien nog geen fondsen in het zicht waren om het ontwerp van Jespers te bekostigen, rijpte de idee eerst het stoffelijk overschot van de dichter over te brengen en pas nadien te denken aan ‘den engel’. Dit werd dan ook beslist tijdens een tweede zitting van het inrichtend comité, die plaatsvond op 14 november 1931. Nadien zetten de zaken zich weer enigszins in beweging: op 2 december verklaarde het Antwerps College van Burgemeester en Schepenen zich bereid kosteloos een stuk grond op het Schoonselhof ter beschikking te stellen, en op 16 december gingen Duysan en Jespers naar de begraafplaats om een plek uit te kiezen.⁶⁷ Deze viel kleiner uit dan verhoopt, maar beiden begrepen dat lieverkoekjes hier niet gebakken zouden worden. Voor een groter stuk grond moest het comité bijbetalen en dat was, gezien de omstandigheden, uitgesloten.

Hoewel Duysan, als werknemer bij een modern Amerikaans autobedrijf, zeker andere bezigheden en bekommernissen had, bleef hij op verschillende manieren ijveren voor de reputatie en de literaire nalatenschap van de dichter. Hij bezat een verzameling van de feuilletons die Van Ostaijen in 1916/17 in het Antwerps activistisch weekblad *Ons Land* had gepubliceerd onder de titel *Voorgeschiedenis der Vlaamsche Beweging. Eenige notas*. Duysan stuurde de reeks naar zijn vriend Rob Van Roosbroeck die het jaar daarvoor was gepromoveerd tot doctor in de geschiedkundige wetenschappen. Hij hoopte dat Burssens bereid zou zijn de serie te publiceren in zijn pas opgerichte uitgeverij Avontuur. Van Roosbroeck verklaarde zich akkoord er een inleiding voor te schrijven, maar op Duysans schriftelijk voorstel aan Burssens kwam blijkbaar geen reactie.⁶⁸ Als vreemde eend in de literaire bijt had Duysan natuurlijk moeite zich te doen erkennen als betrouwbare en gelijkwaardige gesprekspartner. Eddy du Perron, die in de zaak van het comité de richting van Burssens volgde, meldde aan deze laatste: “*Gelijk hiermee schrijf ik*

65. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 28 juni 1931.

66. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, M 896: Brief van Muls aan Duysan, 16 oktober 1931.

67. Een foto van de gekozen plek in perk 5 op het Schoonselhof werd door Duysan naar Muls gestuurd met zijn brief van 25 januari 1932. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964.

68. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Burssens, 25 oktober 1931.

*aan die meneer Duysan een uiterst beleefd – en zelfs vriendelijk briefje: de man bedoelt het goed! – waarin ik hem naar de pomp laat lopen.”*⁶⁹

De onvermoeibare en doordrijvende Duysan gaf zich echter niet gemakkelijk gewonnen. Hij zou het onderwerp van een Van Ostaijen-publicatie nog meermaals bij Burssens ter sprake brengen, met telkens ambitieuzere voorstellen om niet enkel de *Nota's* maar ook andere jeugdgeschriften⁷⁰ van de dichter te publiceren, deze keer met een mogelijke inleiding door De Smedt.⁷¹ Uiteindelijk, in een postkaart gedateerd 17 januari 1933, verbrandde Duysan praktisch alle bruggen met Burssens: *“Er verzuren hier reeds een paar briefjes van u betreffende die boekenzaak met Bezette Stad en de dood van vader v. O. (...) Maar basta, alle gekheid naar de boekenkast. Laat mij eens weten: werkt gij nog aan plannen in verband met uitgaven P.v.O.?”*⁷² Voor zover bekend, kwam hierop geen antwoord. De heruitgave van Van Ostaijens *Voorgeschiedenis der Vlaamsche beweging* en van andere vroege flamingantische teksten zou uiteindelijk nog meer dan 45 jaar op zich doen wachten.⁷³

De dienstoverste bij General Motors had al eerder blijk gegeven van een grondige kennis van Van Ostaijens werk. Zo had hij in zijn enthousiasme voor het project van de herbegravenis aan Muls voorgesteld speciaal briefpapier voor het comité te laten ontwerpen met als vignet een *“géranium laque de garance, encadré d'une croisée émeraude”*. Dit, ging hij verder, is een *“motief (...) dat ik steeds zou doen weerkomen: het vernieuwde inzicht”*.⁷⁴ Duysan verwees hier naar een belangrijke ervaring opgedaan door Van Ostaijen tijdens zijn legerdienst in Duitsland bij het waarnemen van een geraniumplant en die hij later zou vertolken in zijn gedicht *Winter*.⁷⁵

In een poging om Van Ostaijen beter bekend te maken bij het publiek en meer ruchtbaarheid te geven aan de rol van het comité, gaf Duysan in oktober-november 1932 een cyclus van drie lessen aan de volksuniversiteit Herman Van den Reeck. Een eerste les was gewijd aan Van Ostaijens gevoelswereld, een tweede aan

69. Geciteerd in H.-F. Jaspers, *Klemmen [...]*, p. 22.

70. Duysan verwees hier o.a. specifiek naar de tekst 'Over het tragiese van de beweging' gepubliceerd door Van Ostaijen in het Feestnummer van *De Goedendag*, 1916, pp. 99-103.

71. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brieven van Duysan aan Burssens, 1 december 1931, 17 januari, 25 januari, 1 november en 11 november 1932.

72. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Briefkaart van Duysan aan Burssens, 17 januari 1933.

73. *Over het tragiese van de beweging. Enige kanttekeningen en Voorgeschiedenis der Vlaamsche beweging. Eenige notas*, in: *Paul Van Ostaijen / Verzameld werk IV*, Amsterdam, 1979, pp. 14-19 en pp. 422-472.

74. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Jozef Muls, 14 juni 1931.

75. In een in het Frans geschreven essay over de schilder Heinrich Campendonk, verschenen in 1920 in het tijdschrift *Valori plastici* en opgenomen in *Krities proza II*, Antwerpen, 1931, pp. 82-94, beschreef Van Ostaijen de existentiële en 'fantasmatische' ervaring bij het waarnemen van een rode geranium tijdens zijn legerdienst in Duitsland. Het was deze versie die gelezen werd door Duysan.

zijn dichtwerk, terwijl in een derde de criticus werd behandeld.⁷⁶ Het is niet bekend hoe talrijk het publiek was bij deze voordrachten; wel weten we echter met zekerheid dat De Smedt kwam luisteren naar de eerste les.⁷⁷ In die periode publiceerde het tijdschrift van de volksuniversiteit een kort artikel over Van Ostaijen waarin Duysan, zeer schetsmatig, de evolutie beschreef van een jonge man bezeten door idealistisch humanisme naar een nihilistische en ten slotte berustende dichter. Hij besloot zijn bijdrage met deze woorden: *“Aan het einde van zijn kortstondig leven vinden wij Paul van Ostaijen, volmaakt poëet, eindelijk tot rust gekomen en tot klaarheid met zichzelf. (...) In hooghartige afzondering heeft hij stand gehouden tot zijn levenstaak was volbracht.”*⁷⁸

Maquette van het grafmonument ontworpen door Oscar Jespers. [Letterenhuis, Antwerpen]

76. De cyclus 'Een pionier der nieuwe kunst in Vlaanderen: Paul Van Ostaijen' gegeven door Jozef Duysan op dinsdag 25 oktober, 8 en 15 november 1932 werd aangekondigd in de *Prospectus voor het lesjaar 32-33, Volksuniversiteit Herman van den Reeck*. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, V 759.
77. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Bursens, 1 november 1932.
78. J. Duysan, De dichter Paul van Ostaijen, in: *Volksuniversiteit Herman van den Reeck*, jg. 3, 1932, nr. 2, p. 2.

Ook organisatorisch was Duysan begin 1932 weer in actie getreden. Op 30 januari besliste het inrichtend comité tijdens een derde vergadering dat het stoffelijk overschot van Van Ostaijen in maart naar Antwerpen zou overgebracht worden, vier jaar na de dood van de dichter. Meteen werd Jespers' ontwerp goedgekeurd en kreeg de beeldhouwer opdracht het project uit te voeren. Vier dagen later al trok Duysan, samen met een fotograaf, naar het Museum van Schone Kunsten om er een foto te nemen van de maquette van de engel. Dit moest op een draffje gebeuren – tijdens het middaguur – want de General Motors bediende kreeg normaal gesproken 's middags niet vrij: “*Het zijn n.l. gestolen uren van de baas!*” berichtte hij aan de conservator.⁷⁹

Ondertussen lanceerde de secretaris bij zijn voorzitter een nieuw idee: zou het niet mogelijk zijn een herdruk te publiceren van het door Muls in 1928 speciaal aan Van Ostaijen gewijde nummer van *Vlaamsche Arbeid*?⁸⁰ Hij speculeerde erover hoe hieraan, onder vele voorgestelde namen, bekende figuren zoals Marnix Gijsen, Eddy du Perron, Heinrich Campendonk en Herman Vos, extra bijdragen zouden kunnen leveren.⁸¹ Maar die vlieger ging niet op.

Dat de in 1925 tot volksvertegenwoordiger verkozen ex-activist Herman Vos hier vermeld wordt als mogelijke medewerker aan een publicatie over Van Ostaijen hoeft niet te verbazen: tijdens de Eerste Wereldoorlog waren Van Ostaijen en Vos collega's op het Antwerpse stadhuis, de ene als klerk, de andere als vertaler. Daar leerden ze elkaar kennen en knoopten er gemeenschappelijke vriendschapsrelaties aan met o.a. Oscar De Smedt. Dat Duysan ook behoorde tot de vertrouwelingen van Vos is echter minder vanzelfsprekend. Meer dan waarschijnlijk bleef de felle Antwerpenaar, ook nadat hij zijn loopbaan bij General Motors begonnen had, actief in de Frontpartij en kwam daar in contact met Vos. Feit is dat, wanneer Vos in 1933 de gewichtige beslissing zou nemen van de Frontpartij over te stappen naar de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP), hij een brief stuurde naar zijn intieme vriend Van Roosbroeck met de vraag op maandag 30 oktober bij Vos thuis een groep van intimi samen te roepen om zijn intentie aan te kondigen en er ruggensteun voor te verwerven. Onder deze vertrouwelingen bevond zich, naast Lode Baekelmans, Herman Van Puymbrouck en enkele andere vooraanstaande flaminganten, ook Jozef Duysan.⁸²

79. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 1 februari 1932.

80. Dit speciaal nummer van *Vlaamsche Arbeid* was al in 1928 een eerste keer in boekvorm verschenen als J. Muls e.a., *Paul van Ostaijen*, Antwerpen, 1928.

81. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 25 januari 1932.

82. Antwerpen, ADVN, BE ADVN AC472, archief Robert Van Roosbroeck, D12269. L. Vandeweyer, De vertrouwelingen van Herman Vos in 1933. Een brief over zijn afscheid van het Vlaams-nationalisme, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 67, 2008, nr. 2. In deze overigens interessante bijdrage, kon Luc Vandeweyer Duysans naam niet ontcijferen en verwees ernaar als “*Duysse*”.

Ondertussen verstuurde Duysan op 12 maart 1932, in naam van het comité, een circulaire waarin de geadresseerden attent gemaakt werden op drie geplande evenementen rondom Van Ostaijens herbegravenis in Antwerpen. Op 16 maart werd een herdenkingsavond georganiseerd in de voordrachtzaal van het Koninklijk Vlaams Conservatorium.⁸³ Muls, J. Geenen⁸⁴, Jef Van Hoof, Brunclair, Ida Wasserman⁸⁵ en Joris Diels verleenden er hun medewerking aan; de maquette voor het grafmonument werd er voor het eerst aan het publiek getoond.⁸⁶ De volgende dag werd op de Vlaamse radio een avond gewijd aan de dichter⁸⁷; en op 19 maart vond zijn herbegravenis plaats. Naast Muls en Duysan namen een schaar Vlaamse letterkundigen, kunstenaars en personaliteiten deel aan de plechtigheid; onder hen bevond zich Alice Nahon, de dichteres die, na langdurige verblijven in sanatoria voor de behandeling van vermeende tuberculose, veertien maanden later zou bezwijken aan een slepende ziekte.⁸⁸ Tine Ceulemans, de vrouw die Paul in Antwerpen vaarwel zei toen hij naar het sanatorium vertrok, stond bij de plechtigheid op de eerste rij, naast haar man en Jozef Muls.⁸⁹ Het houten kruis van Anthée werd terug op het graf van de dichter gezet.

VERDERE SCHERMUTSELINGEN (MAART 1932-FEBRUARI 1937)

Nauwelijks was het kruis terug op het graf van de dichter of Duysan zette zich weer onvermoeid aan het werk, ditmaal om de nodige fondsen bijeen te krijgen voor het bekostigen van Jespers' ontwerp. Om de financiering te bespreken, belegde hij voor 16 april 1932 een vergadering van het inrichtend comité in Muls' bureau. Nadien stelde hij een circulaire op met de bedoeling geld in te zamelen van potentiële inschrijvers. Op 10 mei had Duysan immers (waarschijnlijk als een van de eersten) in Jespers' atelier de bijna voltooide engel kunnen bekijken en hij berichtte hierover aan Muls: "*Het monument is veel mooier dan de maket doet*

83. Door toedoen van Robert Holvoet (1892-1958), voormalig activist en toen schatbewaarder van het conservatorium, was Duysan erin geslaagd deze zaal voor de gelegenheid ter beschikking te krijgen. Holvoet was een bewonderaar van Van Ostaijen en had enkele van zijn manuscripten gekocht, zie: G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 514.
84. J. Geenen was een tenor die insprong voor de aangekondigde Jef Sterkens. Hij zou in het seizoen 1932-33 optreden in de KVO in de opera *Laagland* van Eugen d'Albert (informatie meegedeeld door de muziekbibliotheek van de Vlaamse Opera).
85. Ida Wasserman (1901-1977), echtgenote van Joris Diels, was een zeer populaire Vlaamse actrice.
86. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, O 3946/D. Het programma voor deze avond bevindt zich in het PvO-Comité archief.
87. De radiorede bij deze gelegenheid uitgesproken door Muls werd gepubliceerd in *Jong Dietschland*, jg. 6, 1932, nr. 13, pp. 203-205 en staat daar beschreven als rede afgestoken op de herdenkingsavond; wellicht gebruikte Muls dezelfde tekst voor beide gelegenheden.
88. *De Schelde*, 20 maart 1932 en M. Van der Aa, *Ik heb de liefde liefgehad. Het leven van Alice Nahon*, Tielt, 2008, pp. 247-251.
89. Een foto hiervan is afgebeeld in G. Borgers, *Paul van Ostaijen [...]*, p. 1041.

veronderstellen." Hij had nu ook zelf kunnen vaststellen dat de beeldhouwer met groeiend ongenoegen wachtte op zijn vergoeding, niet alleen voor de aankoop van het steenblok maar ook voor zijn werk. "Denkt u niet dat wij tenslotte ook eens zelf moesten onze bijdrage bepalen?", vroeg hij aan Muls; alleen Paul Joostens had op dat ogenblik 150 fr. gestort op de rekening van het comité.⁹⁰

Toch kon Duysan nog iets anders concreets bewerkstelligen. Na onderhandelingen met de Vlaamse Club in Brussel, werd hij uitgenodigd om er op 6 mei een voordracht te houden met als thema 'Is Paul van Ostaijen de vader van het Vlaams expressionisme?'⁹¹ Met een vleugje opschepperij berichtte hij hierover enkele dagen later aan Muls: "Was dat geen overmoed van mij om literatoren te gaan vertellen wat ze over P.v.O. hebben te denken? Gelukkiglijk is alles best verlopen: 2 uren gespannen aandacht en felicitaties van het publiek waaronder Vermeylen, Teirlinck, Claes, Roelants, Herreman, Leroux, etc."⁹² Duysan verwachtte nu ook wat geld van die kant. Hoeveel het initiatief opbracht, is niet geweten, maar waarschijnlijk niet erg veel. Bovendien hoopte hij tevergeefs op een postume prijs voor Van Ostaijen die zou kunnen bijdragen tot het delgen van de nog niet betaalde kosten voor het project: in zijn correspondentie vernoemde hij herhaaldelijk de Driejaarlijkse Staatsprijs, de Beernaertprijs en de Interprovinciale Prijs. Muls zat dat jaar in de jury voor de Staatsprijs en had aan Jespers meegedeeld dat hij zich zou inspannen de prijs postuum aan Van Ostaijen toe te kennen. Van geen van die verwachtingen kwam echter iets terecht.⁹³

Na lang treuzelen werd de tekst van de circulaire goedgekeurd door Muls en door Duysan verzonden naar ongeveer 600 geïnteresseerden.⁹⁴ Dit alles bracht

90. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 10 mei 1932.
91. Volgens J. Boyens, Het grafmonument [...], p. 102, was dit een soort reprise van de herdenkingsavond voordien gehouden in Antwerpen en traden Diels en Wasserman er ook weer bij op.
92. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 10 mei 1932. Karel Leroux (1895-1969), nu weinig bekend, was een dichter die, samen met o.a. Maurice Roelants en Raymond Herreman, in Gent het eerder conventioneel literair maandblad *'t Fonteintje* had opgericht.
93. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, M 896: Brief van Muls aan Jespers, 30 juni 1932. Dat jaar werd de Staatsprijs niet uitgereikt, maar het prijzengeld als aanmoediging verdeeld onder drie finalisten, onder wie Gaston Burssens. De August Beernaertprijs daarentegen werd toegekend aan de dichter/priester Gery Helderberg voor zijn bundel *De smeltkroes* en de Interprovinciale Prijs voor Letterkunde van de Vlaamse Provincies, in 1930 in het leven geroepen door de pas opgerichte Interprovinciale Commissie voor Openbare Bibliotheken en Vlaamse Letterkunde, werd gegeven aan Maurice Roelants voor zijn roman *Het leven dat wij droomden* (informatie geleverd door het Departement Cultuur van de Provincie Antwerpen).
94. In dit rondschriften is de lijst van het erecomité beperkt tot vijf vooraanstaande parlementleden: Frans Van Cauwelaert, Louis Franck, Robert Petitjean, Camille Huysmans en August Vermeylen. De namen van alle anderen (behalve Wies Moens) staan nu op de lijst van een zogenaamd 'aanbevelingscomité'; hiertussen bevinden zich nu ook Rob Van Roosbroeck, Victor Brunclair en Oscar De Smedt. Aan alle bijdragers van minstens 100 fr. werd kosteloos een *Gedenkboek Paul Van Ostaijen* beloofd. Een exemplaar van deze circulaire zowel als van het formulier voor aangifte van een bijdrage bevindt zich in het Paul Van Ostaijen archief. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis,

blijkbaar ook niet veel zaad in het bakje.⁹⁵ Duysan dacht er toen ook aan de maquette van het grafontwerp in bruikleen te geven aan boekhandels die Van Ostaijens werk wilden propageren⁹⁶ en stelde zelfs voor een Van Ostaijenherdenkingstentoonstelling te organiseren. Aan Floris Jaspers werd gevraagd deze te organiseren, maar zelfs de vroeger inschikkelijke schilder wilde aan de actie niet meer deelnemen: *“Laat eerst al die Madammen De Beukelaer etc. duchtig in haar zak geschoten hebben. Het comité moet een blaam in de gazetten publiceren”* zou hij, volgens Duysan, tegen hem en Burssens gezegd hebben.⁹⁷ Naar mijn weten kwam van het plan nooit iets terecht.

Hoe dan ook, de financiering van het grafmonument zat in de ijskast. Hoewel de engel af was, weigerde Oscar Jaspers begrijpelijkerwijs het monument af te staan aan het comité. Een jaar later, op 20 juni 1933, schreef Duysan aan Muls: *“Van Oscar Jaspers ontving ik een bittere brief. Het is wel erg jammer dat al ons geschrijf en geloop niet tot het gewenschte resultaat hebben geleid. In de eerste plaats omdat het allemaal doelloos schijnt te zijn en in de tweede plaats om de moeilijkheden die wij er aan derden door veroorzaken.”* Jaspers wachtte immers nog steeds op een groot deel van zijn honorarium en ook de begrafenisondernemer was nog steeds niet betaald voor zijn werk. *“Waarde Heer Muls”*, besloot Duysan zijn brief op een voor hem milde toon, *“het element van onbeslistheid in deze kwestie is mij heusch een last. Willen wij samen met de vrienden van Paul nog eens beproeven het schip weer vlot te krijgen?”*⁹⁸ Maar de zaak bleef gestrand. Weer een jaar later, in april 1934, vroeg Oscar Jaspers aan Muls de toelating de grafsteen te tonen in het Kunst van Heden-salon van dat jaar in de Antwerpse Stedelijke Feestzaal en hem daarna op te slaan in de kelders van het Museum voor Schone Kunsten. Dit gebeurde, en zo verhuisde de engel van Jaspers' studio in Brussel naar Antwerpen.⁹⁹ De beeldhouwer gaf hiermee een van zijn troeven prijs.

O 3945/D.

95. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 12 oktober 1932.
96. Een gereduceerde kopie van de maquette is te zien in de tentoonstellingszaal van het AMVC-Letterenhuis (K2 B 69b); ze werd op 7 april 1938 aan het museum geschonken door Eugene De Bock.
97. Duysan had een lijst van mogelijke deelnemers aan de tentoonstelling voorgesteld; zie Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 12 oktober 1932. In het middelpunt van deze tentoonstelling zou zeker het portret van Van Ostaijen gestaan hebben dat Floris Jaspers in 1928 geschilderd had op basis van de laatste foto genomen van de dichter. De schilder had het werk opgedragen aan vader Van Ostaijen die het in 1932 aan Duysan gaf voor gebruik in tentoonstellingen. In de mening dat het thuis hoorde in het AMVC gaf Duysan het portret in 1935 aan deze instelling, waar het te zien is in de vaste tentoonstelling.
98. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 20 juni 1933.
99. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, J 3357 en M 896. Zowel Jaspers' brief aan Muls, 12 april 1934 als Muls' antwoord hierop, 19 april bevinden zich hierin. Zie ook: *Kunst van Heden, Catalogus Salon 1934 (5 mei-3 juni 1934)*. In deze catalogus (p. 58) wordt het werk *Engel* beschreven als toebehorend aan *“Mr. M.”*.

Portret van Paul Van Ostaijen geschilderd door Floris Jaspers en door Duysan geschonken aan het Letterenhuis. [Letterenhuis, Antwerpen]

Een verder jaar ging voorbij zonder enige vooruitgang en zonder verder contact tussen Duysan en Muls.¹⁰⁰ Jaspers werd steeds ongeduldiger en dreigde er rechtstreeks bij Muls mee de steen terug in zijn bezit te nemen.¹⁰¹ Ook bij De Bock, penningmeester van het comité, beklaagde hij zich bitter: "*Gij houdt evenmin nota van mij als Muls*", schreef hij. Beide stelden in zijn ogen de zaak zo voor alsof een eventuele bekostiging door de stad van de afwerking van het graf het comité kwijtschold van enig verdere betaling voor het gepresteerde werk van de beeldhouwer. Als laatste compromis stelde Jaspers voor dat hij zich zou tevreden stellen met een honorarium van 4 500 frs.¹⁰²

In juli 1935 ontmoette Duysan – die waarschijnlijk de hoop had opgegeven de engel ooit nog op het graf van de dichter te zien belanden – toevallig De Bock bij een gemeenschappelijke vriend. De Bock bracht hem toen op de hoogte van de stand van zaken met het comité. Hierop schreef Duysan aan Muls: "*Ik vernam aldus dat de steen van het monument nog steeds te Antwerpen is, dat er misschien kans bestaat met Oscar Jaspers akkoord te geraken en dat het Stadsbestuur een verheugende belangstelling in onze plannen aan den dag legt. Als dat allemaal zoo is dan wordt het welhaast tijd de paarden weer op stal te halen en het wagentje der Paul Van Ostaijen Herdenking terug in gang te steken. Indien u meent dat met mijn goeden wil en werklust de zaak van het Paul van Ostaijen Comité misschien nog kan gediend worden, dan verklaar ik mij gaarne bereid met vernieuwde ijver aan het werk te willen gaan.*"¹⁰³ Daarop werd een kleine vergadering belegd met hem zelf en De Bock ten huize van Muls.¹⁰⁴ Toch bracht ook dit weer geen aarde aan de dijk.

NOGMAALS GESCOORD (MAART-JULI 1937)

In juli 1935 had Duysan Muls gewaarschuwd dat zijn professionele bezigheden hem meer en meer opslochten: "*Zoodat ik maar zeggen wil dat, als wij weer aan 't werk schieten, het zou moeten zijn met een duidelijk plan en met een gefundeerde kans op slagen.*"¹⁰⁵ In dezelfde maand stuurde hij ook een brief naar Jaspers waarin hij schreef: "*Nu ik tenslotte verplicht ben de groote stilte te verbreken die tusschen ons was gekomen tengevolge van omstandigheden waaraan wij geen van beiden ook maar*

100. De begrafenisondernemer kreeg, na aandringen bij Muls, in juni 1934 een voorschot uitbetaald dat slechts een derde van zijn kosten bedroeg. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, 0 3946/B. De brieven van Edm. Bastiaens aan Muls, 13 en 20 juni 1934 bevinden zich in het PvO-Comité archief.
101. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, J 3357. Zie de verontwaardigde brief van Jaspers aan Muls, 18 oktober 1934 in het Jaspers archief.
102. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, J 3357: Brief van Jaspers aan De Bock, 23 maart 1935.
103. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 4 juli 1935.
104. De Bock werd uitgenodigd door Duysan maar of hij in feite deelnam aan de vergadering is mij niet bekend.
105. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 4 juli 1935.

*'n ietsje schuld hebben, voel ik mij een nogal mal figuur slaan.'*¹⁰⁶ De onvermoeibare Duysan was schijnbaar ontmoedigd.

Bijna twee jaar later, op 20 maart 1937, berichtte Duysan plots aan Muls dat hij via de dagbladen vernomen had dat het stadsbestuur de kosten voor de fundering van het monument op zich zou nemen. Wat hij niet wist, was dat in februari van dat jaar De Bock en Jespers de financiële vergoeding van de beeldhouwer praktisch geregeld hadden.¹⁰⁷ Dat hij, als secretaris van het comité, hiervan niet op de hoogte was, wijst erop dat Duysan, ofwel vanwege zijn gebrek aan status in culturele kringen ofwel vanwege zijn ietwat vrijmoedige stijl, niet meer geïnformeerd werd over het verloop van de zaken. Toch was hij bereid zijn functie weer op te nemen en bood aan ook nog financieel bij te dragen tot de uitvoering van het project, indien anderen hetzelfde zouden doen.¹⁰⁸ Of Duysan zich hier bijna weer opdrong als secretaris van het ingedommeld comité is niet duidelijk.

Drie dagen later stuurde het comité (zonder vermelding van Duysans naam) een rondschrĳven vanuit het adres van De Bocks uitgeverij waarin aan de geadresseerden meegedeeld werd dat het nodige bedrag voor het Van Ostaijen monument bijeengebracht was en dat het een maand later zou onthuld worden. De juiste datum zou hen later bekendgemaakt worden.¹⁰⁹ Hoewel Duysan geen deelgenomen had in deze laatste onderhandelingen met Jespers of met de stad, bracht de secretaris van het comité daarop de bal weer aan het rollen. In minder dan vier maanden tijd werd alles afgehaspeld voor een plechtige onthulling van de engel op Van Ostaijens graf, nu vastgelegd op zaterdag 17 juli 1937. Joris Diels werd gecontacteerd met de vraag iets te willen voordragen bij de plechtigheid, Karel Platteau drukte gratis een uitnodiging en de bestuurder van het Schoonselhof werd ingelicht. Hoewel Duysan op 16 juli voor zijn werk naar Italië moest vertrekken en de plechtigheid dus zou moeten missen, bekommerde hij zich nog om de kleinste details. Op 11 juli stuurde hij een laatste brief aan Muls en eindigde die met volgende paragraaf:

106. Brief van Duysan aan Jespers, 18 juli 1935, geciteerd in J. Boyens, *Het grafmonument [...]*, p. 104. Vele brieven toebehorend aan Jespers in verband met het monument werden in 1969 door Jespers uitgeleend aan Boyens maar nadien door Jespers vernietigd.

107. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, M 896: Brief van Muls aan Jespers, 26 februari 1937. Blijkbaar hadden Burssens en De Bock elk 2 000 frs. voor hun rekening genomen. Zie Boyens, *Het grafmonument [...]*, p. 105.

108. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 20 maart 1937.

109. Vermoedelijk werd dit rondschrĳven enkel verzonden naar diegenen die een minimumbijdrage gestort hadden voor het monument, aangezien erin vermeld wordt dat het beloofde gedenkboek niet kon uitgegeven worden. In plaats daarvan werd hen een van Van Ostaijens boeken gepubliceerd door De Sikkel of door Burssens' uitgeverij gratis aangeboden. De circulaire bevindt zich in: Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, O 3946/D, PvO-Comité archief.

“Wat de v.O.-Hulde betreft: het moge in soberheid verlopen, tot troost der ‘happy few’ die van hem houden omdat hij zoo eerlijk en vurig heeft liefgehad. En wat zijn werk aangaat: de paar tientallen bladzijden die van hem altijd zullen blijven bestaan, zullen nu verder wel voor hem getuigen. Want er zit zeer veel diepe en teere schoonheid in die eenige vellen druks.”¹¹⁰

Dat werd Duysans zwanenzang voor het Paul Van Ostaijen-comité.

De plechtigheid zelf liep van een leien dakje, in aanwezigheid van burgemeester Huysmans en talrijke vooraanstaande Vlaamse personaliteiten waaronder Vos, De Bock en Marnix Gijsen.¹¹¹ Vijf jaar nadat het monument door Jespers gebeeldhouwd werd, belandde het eindelijk op zijn plaats. Het stelt een expressivistische engel voor die, met ingetrokken vleugels en met het oor tegen de grond, de stem van de dichter lijkt te horen. Daarom wordt er in de literatuur soms naar verwezen als ‘de luisterende engel’.

FINALE. GEVLOERD

Hierna verdwijnt tijdelijk elk spoor van Duysan, tot zijn naam minder dan vier jaar later opduikt in de archieven van het Arbeidsambt Antwerpen. Hoe zijn *Werdegang* verliep en hoe hij evolueerde van activistisch flamingant tot collaborateur is niet bekend. Sommige van zijn intiemste vrienden – zoals Van Roosbroeck – volgden dezelfde weg, terwijl anderen – zoals De Smedt – dit categoriek weigerden. Zeker is dat Duysan, zoals vele van zijn kameraden, lid werd van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en van de DeVlag.¹¹²

In het eerste jaar na de Duitse inval speelde de Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht (NDAT) een positieve rol in de gedeeltelijke oplossing van het werklozenprobleem in België door het plaatsen van werkzoekenden.¹¹³ Na afschaffing van de werklozensteun, was de dienst bovendien verantwoordelijk gemaakt voor het vaststellen van de staat van behoefte van gezinnen die in aanmerking kwamen voor bijstandsuitkering.¹¹⁴ Vanaf het begin was het echter duidelijk

110. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 11 juli 1937

111. *Volksgazet*, 19 juli 1937.

112. Zie: N. Wouters, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, p. 142.

113. De informatie over de tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog en de rol van de NDAT (later RAA) steunt grotendeels op: B. Brinckman, *Het Rijksarbeidsambt (1940-1944). Een schakel tussen arbeid en leiding*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, RUG, 1986-87 (beschikbaar in het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA, Brussel); F. Selleslagh, *De tewerkstelling*, in: E. Verhoeyen e.a. *Het minste kwaad*, Antwerpen, 1990, pp. 60-83; en H. Algoed, *De sociale wetgeving tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, onuitgegeven masterscriptie, Gent, RUG, 2009 (beschikbaar op het internet).

114. Vandaar de naamsverandering op 15 juni 1940 van de dienst die voordien Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid heette.

dat de *Militärverwaltung* (MV) deze beslissing slechts zag als de eerste stap in een volledige wijziging van het arbeidsbeheer naar het patroon van het in Duitsland ingevoerd systeem. Daarom werden Duitsgezinde Vlamingen, meestal leden van het VNV of de DeVlag, benoemd in hoge functies. Een van de eersten onder hen was Frits Hendriks (1893-1963), sinds 1928 in dienst bij Philips in Brussel. In oktober 1940 werd hij, met Duitse goedkeuring¹¹⁵, aangesteld als directeur-generaal van de NDAT en in januari 1941 benoemde hij op zijn beurt Duysan tot directeur van de Antwerpse filiale, waarvan de naam enkele maanden later gewijzigd werd tot Arbeidsambt (AA) Antwerpen. Daar voerde deze al snel "een radicale zuivering" door.¹¹⁶

Ondanks de weerstand van de secretarissen-generaal¹¹⁷, verscherpte de bezetter systematisch zijn arbeidspolitiek en verstevigde zijn greep op het Belgisch economisch beheer, zowel voor de werknemers als voor de werkgevers. Het stakingsrecht werd beknot en propaganda werd gevoerd voor de aanwerving van vrijwilligers om te gaan werken in Duitsland.¹¹⁸ Op 6 maart 1942 werd de arbeidsplicht ingevoerd binnen het gebied van de MV (i.e. België en Noord-Frankrijk).¹¹⁹ Dit leidde tot een geïntensifieerde speurtocht naar 'ongure' en 'asociale' elementen, zoals smokkelaars en werkweigerders, die tot werk verplicht werden, en ontaardde in een bijzonder scherpe discriminatie met betrekking tot joden. Binnen de Arbeidsambten werden speciale secties opgericht met als opdracht niet werkende joden te identificeren en te plaatsen in Belgische bedrijven of te transporteren naar Noord-Frankrijk voor verplichte arbeid bij de Organisation Todt.¹²⁰ Duysan gaf de verantwoordelijkheid voor deze taak aan zijn vertrouwensman Robert Van der Heyden, een hevig voor-

115. Zie: J. Culot, Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigerders, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 1, 1970, p. 42.

116. Zie hierover: N. Wouters, *De Führerstaat [...]*, p. 142 en S. Vandepontseele, *De verplichte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk*, in: R. Van Doorslaer & J.-P. Schreiber, *De curatoren van het getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*, Tielt, 2004, p. 155.

117. M. Van den Wijngaert, De Secretarissen-generaal tegenover de verplichte tewerkstelling (1940-1944), in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 1, 1970, pp. 7-23.

118. Affiches hiervoor werden ontworpen door o.a. de Vlaamse collaborerende kunstenaar Frans Van Immerseel en gedrukt door de hoger vermelde drukkerij Platteau; zie Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, O 296, archief Oorlog 1940-1945. Over het werk van Van Immerseel zie: F. Seberechts, De oostfronttekeningen van Frans Van Immerseel en Frans Van Immerseel en de kunst van het collaboreren (1940-1943), in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 69, 2010, nr. 1, pp. 33-50 en nr. 3, pp. 235-245.

119. Zie hierover de acta van een symposium gehouden door het NCWO II te Brussel op 6 en 7 oktober 1992 en verzameld in: *De verplichte tewerkstelling in Duitsland. Le travail obligatoire en Allemagne*, Brussel, 1993.

120. De Organisation Todt was een in 1933 opgerichte Duitse instantie met als doel de realisatie van grote publieke en militaire werken, voornamelijk door inzet van verplichte tewerkgestelden. Na de bezetting van België diende ze daar hoofdzakelijk voor het oprichten van de *Atlantikwall*, een meer dan 2 000 km. lange verdedigingsgordel tegen een mogelijke invasie vanuit het Westen.

stander van de Nieuwe Orde.¹²¹ Anderzijds werden bedrijven met meer dan 50 tewerkgestelden verplicht personeelslijsten door te geven aan het Rijksarbeidsambt (RAA) en nieuwe krachten enkel aan te werven door de bemiddeling van die dienst. Precies zeven maanden later, op 6 oktober 1942 draaide de mv de schroef verder bij en breidde de verplichte tewerkstelling uit tot op Duits territorium. Hoewel deze tewerkstelling oorspronkelijk de verantwoordelijkheid was van de zogenaamde *Werbstellen für Arbeitseinsatz nach Deutschland* toch bevonden die zich meestal in de onmiddellijke nabijheid van de lokale Arbeidsambten en was al voordien een nauwe samenwerking ontstaan tussen de twee instanties.¹²² Voor sommige Vlaamse ambtenaren waren deze toenemend scherpere maatregelen onaanvaardbaar. Dit was het geval voor vier achtereenvolgende secretarissen-generaal van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg: ze namen ontslag of werden aan de deur gezet.¹²³

Voor Duysan leverden deze maatregelen echter schijnbaar geen wezenlijk bezwaar. De baan als directeur van het AA Antwerpen leek wel een kolfje naar zijn hand: als autoritaire en krachtdadige baas kon hij nu laten uitvoeren wat aan de orde van dag was. Een historica over de collaboratie gaat zelfs verder en beweert dat Duysan, in zijn ijver voor de zaak en in zijn enthousiasme voor de Duitsers, soms meer belang hechtte aan de dictaten van de bezetter dan aan zijn ambtelijke verplichtingen: hij zou namelijk geweigerd hebben bepaalde informatie door te sturen naar zijn oversten in het RAA, omdat deze militaire aspecten inhield "*die alleen de bezetter gerechtigd is te kennen*".¹²⁴ Dat Duysan bovendien in nauw contact stond met een aantal hooggeplaatste collaborateurs is aangetoond door een foto waarop hij te zien is in het gezelschap van o.a. Hendriks, directeur-generaal van het RAA, Leo Wouters, algemeen gevolmachtigde voor arbeidsreglementering en Edgar Delvo, leider van de Unie voor Hand- en Geestesarbeiders.¹²⁵

Deze drukke en soms controversiële activiteiten beletten Duysan niet af en toe te denken aan Paul Van Ostajen. Op 2 maart 1942 stuurde hij een brief onder het AA Antwerpen briefhoofd naar Emmanuel De Bom¹²⁶ waarin hij schreef: "*Mijn*

121. Zie hierover S. Vandepontseele, *De verplichte tewerkstelling van joden in België [...]*, pp. 155, 166-168 en ook F. Seberechts, *Spoliatie en verplichte tewerkstelling*, in: R. Van Doorslaer, E. Debruyne, F. Seberechts & N. Wouters, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007, pp. 440 en 456-457.

122. In Antwerpen bevond het AA zich een tijd lang op de hoek van de Meir en de Eikenstraat, terwijl de *Werbstelle* in het dichtbij gelegen Osterriethuis gevestigd was. In oktober 1942 verhuisden beide instellingen naar de Pelikaanstraat 78, voormalige zetel van de Beurs voor Diamanthandel.

123. M. Van den Wijngaert, *De Secretarissen-generaal tegenover de verplichte tewerkstelling [...]*, p. 14.

124. S. Vandepontseele, *De verplichte tewerkstelling van joden in België [...]*, p. 155.

125. De foto 32060 uit het SOMA archief is afgebeeld in H. Jacquemyns, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 2. Een bezet land*, Kapellen, 1982, p. 38; ze dateert waarschijnlijk uit het jaar 1942 (of later) aangezien Delvo eerst in april van dat jaar aangesteld werd als voorzitter van de UHGA.

126. Emmanuel De Bom (1868-1953) was een Vlaams auteur en gewezen stadsbibliothecaris.

Werkvergadering op hoog niveau met Frits Hendriks (links vooraan met bril), Duysan (in het midden achteraan), Leo Wouters, Algemeen Gevolmachtigde voor Arbeidsreglementering en Edgar Delvo, voorzitter van de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (rechts vooraan met bril). [Collectie SOMA, Brussel, 32060]

werkzaamheden laten mij weer een uurtje verpoazing toe. Toen ik dezer dagen voor mijn boekenkast stond en naar mijn goede Paul van Ostaijen wilde grijpen, stelde ik vast dat hij niet thuis is". Het bleek dat Duysan "het gansche stelletje" uitgeleend had aan de schrijver, maar nog niet teruggekregen had. De voormalige werknemer van General Motors was nu hoog genoeg geplaatst om een van zijn bedienden naar De Boms huis te kunnen sturen om de boeken af te halen.¹²⁷

Toch was de uitvoering van zijn beroep voor Duysan in die tijd allesbehalve eenvoudig. Hij zat immers tussen twee vuren: enerzijds was hij verantwoording verschuldigd tegenover zijn oversten in het ministerie, anderzijds luisterde hij ook aandachtig naar de instructies van de daartoe aangestelde afdeling van de mv.¹²⁸ Zo moest hij in maart 1943 de Antwerpse gouverneur, Frans Wildiers, geruistellen dat de lijsten van werklozen die gevraagd werden van de burgemeesters niet zouden

127. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan De Bom, 2 maart 1942.

128. Het gaat hier om de Grappe VII van de mv.

doorgegeven worden aan de Duitse *Werbestelle*.¹²⁹ Anderzijds werd hij al in 1941 op het matje geroepen door twee secretarissen-generaal toen hij eenzijdig de nog niet officieel goedgekeurde *Arbeitsplatztausch*-politiek wilde toepassen.¹³⁰ Ook binnen het AA Antwerpen zelf ontstonden spanningen: niet alleen sloot een deel van het personeel zich aan bij het verzet, ook tussen de leiders van het bureau waren wrijvingen niet uit de lucht. Nadat in 1942 de verplichte tewerkstelling in Duitse diensten was erkend en Duysan wegens ziekte tijdelijk werd vervangen door naaste medewerkers, ontstonden, na zijn terugkeer, "*heftige woordenwisselingen*" onder de leiding. Deze hadden in zijn afwezigheid immers het initiatief genomen om gedeeltelijk werkonbekwamen in te zetten voor het oprichten van de *Atlantikwall* aan de kust en de constructie van een Duitse luchthaven in Florennes. Duysan gaf het bevel "*deze werkwijze te staken*".¹³¹

Bij het naderen van de bevrijding vluchtte Duysan, zoals vele collaborateurs, naar Duitsland.¹³² Een aantal van zijn oude vrienden en recente medewerkers, onder wie Van Roosbroeck, Delvo en Hendriks, namen deel aan de exilregering in Bad-Pyrmont.¹³³ Waar hijzelf verbleef of wat hij er deed, is echter niet bekend. Daarna ging het echter snel bergaf voor Duysan. Na het einde van de oorlog keerde hij heimelijk naar België terug maar in tegenstelling tot vele anderen werd hij niet gevat of vluchtte ook niet naar het buitenland. In mei 1947 werd hij door de Antwerpse Krijgsraad bij verstek veroordeeld tot 25 jaar buitengewone hechtenis.¹³⁴ Daarna leefde hij minstens tien jaar lang ondergedoken bij mijn oom in Antwerpen, waar hij werk leverde in diens fotostudio.¹³⁵ In die jaren van inactiviteit las Duysan enorm veel. Hoog op zijn leeslijst stonden werken van Baltasar Gracián¹³⁶, André

129. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, W 686/B: Briefwisseling tussen Wildiers en Duysan in het Wildiers archief.
130. Zie: B. Brinckman, *Het Rijksarbeidsambt [...]*, p. 82. Onder *Arbeitsplatztausch* verstond men het verplaatsen van jongere arbeidskrachten naar sectoren waar ze voor de Duitse economie 'nuttiger' waren.
131. De informatie over de werkatmosfeer binnen het AA Antwerpen komt grotendeels uit het rapport van C. Wegge bewaard bij de Dienst voor Oorlogsslachtoffers (nr. R610-TR237-367/33).
132. Duysan moet al enige tijd voor de bevrijding van Antwerpen naar Duitsland gevluht zijn, aangezien hij als directeur van het AA Antwerpen vervangen werd door zijn collega Frans Berghmans (zie ook C. Wegge rapport).
133. Van Roosbroeck was in de exilregering verantwoordelijk voor de groep 'Kultuur en Onderwijs'; terwijl Delvo aan het hoofd stond van de groep 'Sociale zaken en economie' waarvan ook Hendriks deel uitmaakte; zie: W.C.M. Meyers, *De Vlaamse Landleiding. Een emigrantenregering in Duitsland na september 1944?*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, nr. 2, 1972, p. 63.
134. Het vonnis van de Antwerpse Krijgsraad werd uitgesproken op 31 mei 1947 (informatie meegedeeld door het College van Procureurs-generaal).
135. Mijn tante was bevriend met Duysans zuster Maria.
136. Baltasar Gracián (1601-1658) was een Spaans jezuïet waarvan de cynische soms amorele publicaties hem in moeilijkheden brachten met zijn orde en met de overheid. Zijn meest bekende boeken – *Handorakel* en *De criticon* – verschenen in meerdere vertalingen en werden sterk geprezen door

Portret van Jozef Duysan tijdens zijn onderduiktijd in Antwerpen. [Foto archief auteur]

Malraux¹³⁷ en Friedrich Nietzsche. Vooral het werk van de Duitse filosoof hield hem bezig: een exemplaar van *Also sprach Zarathustra* werd door hem geannoteerd en hier en daar sterk onderstreept. Van de vele door Duysan gemarkeerde passages wil ik er hier slechts twee aanhalen. Het eerste citaat luidt: "*Ihr Einsamen von heute, ihr Ausscheidenden, ihr sollt einst ein Volk sein*", en het tweede: "*Und einst wollte ich tanzen, wie ich noch nie tanzte: über alle Himmel weg wollte ich tanzen.*"¹³⁸ Zij geven wellicht een kijk in de toenmalige gemoedstoestand van de man.

Het is in zijn schuiloord dat Duysan *Klaaglied om Agnes*, de door zijn vroegere metgezel Jan-Albert Goris aan Maria Rooman gewijde roman¹³⁹ te lezen kreeg en in 1952 via de dagbladen vernam dat, ter gelegenheid van de verschijning van de eerste twee delen van Van Ostaijens verzameld werk, het Paul Van Ostaijen-comité de toelating had gekregen van de stad Antwerpen om de dichter een plaats te gunnen op het ereperk van het Schoonselhof. Ook deze keer was er gebrek aan geld om de herbegravenis te bekostigen en ook nu moest het stadsbestuur bijspringen.¹⁴⁰ En misschien las Duysan zes jaar later ook dat, op aanvraag van Oscar Jespers en ondanks aanvankelijk heftig protest van Burssens¹⁴¹, Jespers' engel voor zes maanden verhuisde naar Brussel om er naar aanleiding van Expo 58 getoond te worden in een internationale show van moderne kunst.¹⁴²

Rond die tijd vertrok Duysan incognito naar Oosterhout waar zijn vriend Van Roosbroeck hem onderdak had aangeboden. Dat verblijf in Nederland was echter van korte duur en Duysan keerde naar België terug om zich aan te geven bij de gerechtelijke instanties. Hij bracht enige tijd door in de gevangenis van de Begijnenstraat in Antwerpen, waar hij zich bezighield met de bibliotheek. Ten slotte werd hij in 1968 in eer hersteld¹⁴³ en vrijgelaten. Hij overleed in Antwerpen op 15 november 1973. "*Zijn laatste jaren zijn stilletjes vergleden en eigenlijk is hier weinig of niets over te zeggen*", berichtte zijn dochter meer dan 35 jaar later.¹⁴⁴

o.a. Nietzsche en Voltaire.

137. Vooral Malraux' *La tentation de l'occident* trok Duysans aandacht (melding aan auteur).
138. F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, Philipp Reclam jun., Leipzig, s.d., pp. 72 en 105, met een nawoord door de racist en nazi-filosoof Kurt Hildebrandt. Het door Duysan geannoteerde exemplaar is in het bezit van auteur.
139. M. Gijzen, *Klaaglied om Agnes*, 's Gravenhage, 1951.
140. De correspondentie hierover bevindt zich in het Schoonselhof archief, dossier 774. De onthulling van het monument op het ereperk vond plaats op 8 november 1952.
141. Dit leidde tot een eerste weigerige brief, 27 februari 1958 van het PvO-comité aan het stadsbestuur Antwerpen. Antwerpen, Schoonselhof archief, dossier 774.
142. A.-M. Havermans, Luisterende engel brengt Paul Van Ostaijen op Expo 58, in: *Epitaf*, jg. 22, 2008, nr. 8, pp. 7-8 en *50 jaar Moderne Kunst, Internationale Wereldtentoonstelling*, Brussel, 1958, p. 193.
143. Duysan werd op 5 april 1968 door het hof van beroep in Brussel in eer hersteld (informatie meegedeeld door het College van Procureurs-generaal).
144. Eigen verzameling auteur: Briefkaart, 24 februari 2009.

Nadat hij in Oosterhout de dood van Duysan had vernomen, stuurde Rob Van Roosbroeck een lange brief naar de weduwe van zijn vriend. Daarin schreef hij o.a.: *“Wij moeten je niet zeggen, hoe diep ons het heengaan v. Jef ons getroffen en ontroerd heeft. (...) We schouwen terug op zijn – op ons leven samen – op ‘onze’ jeugd – op onze gemeenschappelijke ondernemingen – op die schone vriendschap meer dan een halve eeuw lang. En daarvoor zullen wij hem altijd dankbaar zijn.”*¹⁴⁵ Daarna meldde de historicus ook Duysans overlijden aan Jan-Albert Goris en voegde eraan toe: *“Ook De Smedt ligt in St. Elisabeth (...) was ver weg, maar fleurde op... schreef nog deze week na ½ jaar enkele regels. Zo gaat dat met onze generatie!”*¹⁴⁶

CODA

Het hier geschetste leven is dat van een gecultiveerd en belezen man, met aandacht voor literatuur en schilderkunst en bezeten door een passie voor de Vlaamse ontvoogding, die leidden tot een grote bewondering voor het werk van Paul Van Ostaijen. In 1931 schreef Duysan aan Burssens: *“Al hebben velen die hem vroeger op den voet hebben gevolgd afscheid moeten nemen van hun dromen-leven en hun liefde voor poëzie en literatuur moeten geven aan andere, waarschijnlijk meer vulgaire, onderwerpen, toch komt spoedig de dag waarop de overheerschende positie van van Ostaijen als vernieuwer van het moderne vlaamsche kunst-inzicht voor iedereen duidelijk zal worden.”*¹⁴⁷ Dit waren profetische woorden, waarbij hij ook wellicht gedeeltelijk aan zichzelf dacht als een van de velen die hun liefde voor poëzie hadden moeten opofferen voor meer laag-bij-de-grondse bezigheden.

Duysans *claim to fame* blijft stellig zijn prestatie als secretaris van het Van Ostaijen comité. Hardnekkig verzette hij zich tegen het gekibbel dat ontstond rond het project en met doorzettingsvermogen probeerde hij de nodige fondsen te verzamelen voor de uitvoering ervan. In dit opzicht kan de vraag gesteld worden of Van Ostaijens stoffelijk overschot zou zijn overgebracht naar Antwerpen zonder Duysans inzet. Het antwoord hierop is: gezien de aantrekkingskracht van het Schoonselhof als Antwerpens *‘lieu de mémoire’*, waarschijnlijk wel, maar dan op een ander tijdstip en in andere omstandigheden.¹⁴⁸

Uit dit verhaal blijkt echter eens te meer dat halsstarrigheid iemand zowel tot grote resultaten als tot misleide ambitie kan voeren. Twee getuigenissen over de persoon Duysan geven hier wellicht meer duidelijkheid in. Van Roosbroeck

145. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, R 702/B. Brief in het Van Roosbroeck archief.

146. Antwerpen, ADVN, BE ADVN AC472, archief Robert Van Roosbroeck: Brief van Van Roosbroeck aan Goris, 20 maart 1975. Oscar De Smedt overleed op 5 maart 1983.

147. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Burssens, 25 oktober 1931.

148. Zie hierover het baanbrekend werk van A. Stynen, *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse beweging*, Tielt, 2005.

beschreef zijn vriend in een later interview als *“fel, ondernemend, intelligent”*.¹⁴⁹ Schmook daarentegen typeerde hem als volgt: *“Jef Duysan, de grote opgeschoten man, kende ik van de aktivisten tijd. Hij leek mij altijd onrustig te zijn, uitverkoren voor een bijzondere positie. Zo is hij wellicht slachtoffer geworden van een neiging zonder opzettelijke geldingsdrang. Misschien meende hij geroepen te zijn om ooit iets merkwaardigs te doen. Een arrivist heb ik in hem nooit kunnen zien.”*¹⁵⁰ Dat Duysan intelligent, ondernemend en ambitieus was, staat buiten kijf. Schmooks bewering dat zijn geldingsdrang niet *“opzettelijk”* was, lijkt echter weinig overtuigend.

Het graf van Van Ostaijen en Jespers' engel op het Schoonselhof blijven nog steeds de aandacht trekken, niet enkel van liefhebbers van de dichter, maar ook van specialisten in funeraire monumenten. Nadat bezoekers zich er in 2006 over beklaagd hadden dat gewas de engel overwoekerde, werd dit verwijderd. Vervolgens werd het graf nogmaals 'onthuld' in aanwezigheid van de toenmalige schepen van Ruimtelijke Ordening. In tegenstelling tot de oorspronkelijke onthulling in 1937, waarbij het monument, op aanraden van Duysan, bedekt zou worden met een Vlaamse Leeuw¹⁵¹, werd de engel deze keer tijdelijk verborgen onder de Antwerpse vlag.¹⁵²

Armand Van Nimmen (° 1935) is doctor in de economische wetenschappen. Na een loopbaan bij de Wereldbank volgde hij historische seminaries aan de universiteit van Wenen en legde zich daarna toe op de studie van het leven van Rob Van Roosbroeck en zijn tijdgenoten.

149. Van Roosbroeck interview met Roger Masure uit 1983.

150. G. Schmook, *Stap voor stap* [...], p. 594.

151. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, D 964: Brief van Duysan aan Muls, 8 juli 1937. Of bij die gelegenheid inderdaad gebruikgemaakt werd van een Leeuwenvlag is me niet bekend.

152. Een kort relaas van deze nieuwe 'herinhuldiging' is te vinden op het internetadres grafzerkje.be/nieuwsbrief/28 onder de titel *Knap staaltje van samenwerking*.